

Agnieszka Gołębiowska-Suchorska

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

agsuchorska@ukw.edu.pl

ORCID: 0000-0002-9397-9179

Niezatopiona pamięć

Undrowned Memory

Iryna Koval'-Fuchylo, *Zatopleni sela: Pam'yat' naratyvu. Monohrafiya. Natsional'na Akademiya Nauk Ukrainy, Kyiv 2025.*

DOI: 10.12775/LL.1.2.2026.014 | CC BY-ND 4.0

Książka Iryny Koval'-Fuchylo jest pierwszą monografią w ukraińskiej folklorystyce prezentującą wyniki kompleksowych badań pamięci autobiograficznej o przesiedleniach z terenów budowy elektrowni wodnych i sztucznych zbiorników wodnych od połowy lat 50. do początku lat 80. XX w. w Ukrainie, należącej wówczas do Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. W sumie nad Dnieprem i Dniestrem zostało częściowo lub całkowicie przesiedlonych około 300 osad¹. W czasach radzieckich ignorowano kwestię przymusu przesiedleń z terenów zalewowych, a uwaga badaczy z różnych dziedzin koncentrowała się na korzyściach, jakie przyniesie budowa zapory, o stratach natomiast milczano.

Bazę źródłową monografii stanowią materiały terenowe zebrane przez autorkę w latach 2012–2024 podczas siedmiu ekspedycji przeprowadzonych we wsiach obwodów połtawskiego, kirowohradzkiego, chmielnickiego, czerkaskiego, kijowskiego oraz w Perejasławiu i Kijowie. Ważnym źródłem informacji

¹ Na Dnieprze zbudowano sześć zbiorników retencyjnych: Kijowski (w latach 1964–1966), Kaniwski (1974–1976), Kamieński (dawniej Dnieprodzierżyński; 1964), Dnieprowski (Zaporoże) (1932 r., zniszczony w czasie II wojny światowej, odbudowany w 1948 r.), Kachowski (1955–1958, zniszczony w 2023 r.), Kremenczug (1962), a jeden na Dniestrze w latach 1980–1982.

stały się również książki regionalistów, bibliotekarzy i działaczy lokalnych poświęcone zalanym wsiom oraz materiały opublikowane w seriach etnograficznych „Ustna Historia Stepowej Ukrainy” (ukr. „Усна історія Степової України”) oraz „Obraz Etnograficzny Współczesnej Ukrainy” (ukr. „Етнографічний образ сучасної України”). Wspomnienia o przesiedleniach zostały zebrane metodą wywiadu półustrukturyzowanego. Respondentami były osoby, które przeżyły przesiedlenie jako dorośli lub w dzieciństwie, są dziećmi przesiedleńców znającymi to wydarzenie od swoich rodziców lub są zaangażowane w podtrzymywanie pamięci o zalanych wioskach, choć same nie doświadczyły przymusowej relokacji ludności. Różnorodność respondentów pozwoliła uchwycić obraz zjawiska z wielu perspektyw, uniknąć jednostronności interpretacyjnej i zaprezentować doświadczenia w ujęciu porównawczym (np. młodzi vs. starzy, mieszkańcy różnych miejscowości). W narracjach przesiedlonych autorka dostrzegła różnorodność prezentacji doświadczeń przez mężczyzn i kobiety. Mężczyźni wykazują tendencję do wyraźnego budowania chronologicznego ciągu zdarzeń, używania oficjalnych terminów i dostarczania konkretnych informacji (dat, faktów, lokalizacji). Podkreślają cel działań, podczas gdy kobiety opisują ich okoliczności oraz konsekwencje – zarówno fizyczne, jak i emocjonalne. Narracje kobiet zawierają luki czasowe, często wypełnione ich własnymi przemyśleniami, refleksjami i ocenami wydarzenia, wydarzeniami z ich życia osobistego.

W warstwie teoretycznej monografia odwołuje się do odpowiednich dla problemu badawczego koncepcji, takich jak pamięć, trauma, nostalgia, utrata miejsca. Termin „narracja przesiedleńcza” (ukr. переселенський наратив) jest przez autorkę stosowany do określenia trzech rodzajów tekstów kulturowych aktualizowanych w procesie wspominania: praktyki wykonawczej narratorów; światopoglądu odzwierciedlonego we wspomnieniach i leksyce oraz praktyk kommemoratywnych, zintensyfikowanych po uzyskaniu przez Ukrainę niepodległości w 1991 r. Zebrane w monografii narracje o przesiedleniu Koval'-Fuchylo rozpatruje jako teksty o cechach typowych dla folkloru: selektywność tematyczna, lokalność wątków, stałe motywy, formułczość, spójność leksyki (np. nazywanie przesiedleń pierestrojką, a robotników dokonujących ekshumacji grabarzami). Sporą część publikacji stanowią teksty wywiadów, poprzedzonych krótkimi analitycznymi uwagami autorki (interpretacja fragmentów, określenie motywu, cytaty), niekiedy komentarzami kontekstowym (np. w jakiej sytuacji odbyła się rozmowa, jaka była dalsza współpraca z autorką). W aneksie zatytułowanym *Główne motywy wspomnień* przywołano wybrane cytaty z opublikowanych wywiadów ilustrujące najważniejsze motywy (np. *Bezczceremonialność przenoszenia cmentarzy*, *Sny o zalanej wiosce*, *Chęć powrotu*, *Spotkania byłych mieszkańców wsi*), niestety nie wskazano ich źródeł (nazwisko respondenta, miejscowość), identyfikacja autora narracji wymaga więc poszukiwania cytatu w wywiadach opublikowanych w odrębnym aneksie – *Teksty wywiadów*.

Autorka przedstawia tło historyczne, społeczne i kulturowe przesiedleń, pokazując, że strategia narracji o przesiedleniach została ukształtowana pod wpły-

wem sprzeczności między oficjalnym stanowiskiem państwa a doświadczeniem utraty ziemi, domu i korzeni. Przed wysiedleniem wsi i zalaniem opustoszałych obszarów realizowano w wioskach badania terenowe utrwalające m.in. teksty piosenek o charakterze propagandowym, gloryfikującym, poświęconych budowie elektrowni wodnych (są przechowywane np. w Archiwalnych Zbiorach Naukowych Rękopisów i Nagrań Fonograficznych Instytutu Historii Sztuki, Folkloru i Etnologii im. M. T. Ryłskiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy). Jednak opowieści respondentów zebrane przez Koval'-Fuchylo o doświadczeniu przesiedleń z terenów zalewowych są zaprzeczeniem ówczesnej propagandy, która miała zachęcać chłopów do wiary w świetlaną przyszłość i nieogładania się za siebie ani na straty.

W analizie zebranych wspomnień uwzględniono selektywność pamięci, nostalgizację i traumatyczność wydarzeń. *Loci communes* wszystkich wspomnień o przymusowym przesiedleniu jest idealizacja utraconego miejsca, najczęściej przejawiająca się w opisach pięknych krajobrazów, bogatych zasobów naturalnych, szczególnie urodzajnej uprawy roli, przyjaznej społeczności, a także w świadomym, a częściej nieświadomym, wyciszaniu lub bagatelizowaniu negatywnych wspomnień związanych z utraconym miejscem. Trauma przesiedleńców z terenów zalewowych związana była nie tylko z przymusem opuszczenia rodzinnej ziemi. To również doświadczenie radykalnej wywłaszczeniowej przemocy, w wyniku której mieszkańcy zostali zmuszeni do fizycznego niszczenia własnej przestrzeni życiowej (zburzenia chat, wycięcia ogrodów, zasypania studni i piwnic), a następnie stali się świadkami zanikania krajobrazu, który współtworzył ich tożsamość od pokoleń. Każdy sztuczny zbiornik wodny był przez radziecką propagandę patetycznie nazywany „sztucznym morzem” (ukr. *рукотворне море*), ale ludzie nazywali je „sztucznym nieszczęściem” (ukr. *рукотворне горе*; w języku ukraińskim słowa „morze” i „nieszczęście” rymują się: *morie-gorie*). Jako jedna z najbardziej wrażliwych kwestii w relacjach respondentów powtarzała się konieczność ekshumacji przodków z cmentarzy na terenach zalewowych, dotycząca fundamentów pamięci zbiorowej, relacji z miejscem i ciągłości pokoleniowej. Źródłem traumy dla przesiedleńców był przymus ingerencji w szczątki ojców (np. widok rozpadających się trumien, kości i włosów w czasie ekshumacji) i obawa profanacji (przekonanie, że podczas ekshumacji nie zebrano wszystkich szczątków).

W monografii zwrócono uwagę także na wpływ przymusowej relokacji na poczucie zakorzenienia i pamięć miejsca na poziomie języka. Jaskrawym przykładem utraty segmentu kultury duchowej było m.in. zniknięcie znacznej liczby toponimów. Przeniesienie nazwy pełni funkcję symbolicznego ocalenia miejsca, które fizycznie przestało istnieć, a także stanowi ważny element rekonstrukcji wspólnotowej pamięci po przesiedleniu. Niektóre wsie zostały przeniesione z zachowaniem ich nazw, lecz większość mieszkańców przesiedlono do osad położonych w pobliżu, które nazwy już miały. Nieodwracalnie zapomniane zostały mikrotoponimy, które ukształtowały się przez wieki, jednak jako lokalne, używane głównie przez mieszkańców danej wsi czy okolicy (np. nazwy łąk, la-

sów, wzniesień, bagien) nie były istotne administracyjnie i nie miały fizycznych odpowiedników w nowej przestrzeni.

W kontekście relacji społecznych respondenci chętnie i często wspominali tzw. tołokę – reaktywowany zwyczaj sąsiedzkiej pomocy, który stał się ważnym wspólnym doświadczeniem przesiedlonych w warunkach braku pieniędzy i materiałów budowlanych niezbędnych do osiedlenia się w nowym miejscu. Popularnym motywem jest także deklaracja powrotu, gdyby tylko woda opadła, oraz pragnienie zachowania wspólnoty osób przesiedlonych w nowym miejscu. Rozmówcy wiele mówili o działaniach mających na celu zachowanie pamięci o zalanych wsiach: spotkaniach byłych mieszkańców, publikacji książek o tych osadach, inicjatywie utworzenia muzeum zalanych miejscowości, ustawianiu krzyży i tablic pamiątkowych, wystawach starych fotografii oraz zawodach w przepływananiu przez Zbiornik Kaniowski.

Analizę narracji o przesiedleniu z terenów zalewowych w Ukrainie autorka słusznie zestawia z podobnymi wydarzeniami i ich badaniami w innych krajach (Polska, Rumunia, Bułgaria, Słowacja), pokazując uniwersalność mechanizmów traumy i podobieństwo strategii radzenia sobie z nią (choć bez podania różnic lub zbieżności w polityce państw). Wskazuje także analogie wspomnień przesiedleńców z terenów zalewowych i wspomnień Ukraińców deportowanych w latach 40. XX w. (doświadczenia utraty miejsca, przymusu i traumy). Powtarzające się motywy wskazują na kluczowe aspekty doświadczenia istniejące mimo odmienności wynikających z intencji państwa, stopnia przemocy, sposobu traktowania ludzi oraz konsekwencji społecznych (akt represji politycznej i etnicznej – elementem modernizacji infrastrukturalnej). Własny materiał z badań terenowych Koval’-Fuchylo wzbogaciła także o nagrania wywiadów z dwójgim mieszkańców Chersonia, którzy przeżyli powódź spowodowaną wybuchem elektrowni wodnej w Kachowce dokonany przez rosyjskich okupantów w czerwcu 2023 r. Wydarzenie to dało początek relacjom o nagłym zalaniu terenów, bohaterskich przypadkach niesienia pomocy Ukraińcom z okupowanych terenów i ratowaniu mienia po ustąpieniu wody. Pojawia się jednak wątpliwość, czy zestawienie narracji o planowych zalaniach w związku z budową zapory ze wspomnieniami o nieplanowanym zalaniu w wyniku działań wojennych Rosjan rzeczywiście wpływa na pogłębienie odbioru narracji przesiedleńców, które stanowią obiekt analizy w monografii. Wspomnienia osób zmuszonych zniszczyć własne domostwa czy uczestniczyć w ekshumacjach zestawiono z wywiadami o bardzo świeżej traumie – ucieczce przed śmiercią grożącą z powodu działań wojennych. Wprowadziło to do analizy niespójność metodologiczną – zestawienie danych nie w pełni do siebie przystających mimo punktu wspólnego, czyli zapory w Kachowce (przesiedlenie z powodu budowy zapory vs. ucieczka z powodu jej zburzenia). Porównywanie materiałów wspomnieniowych z przeszłości z relacjami dotyczącymi bieżących, świeżych wydarzeń jest oczywiście możliwe, lecz obarczone poważnym ryzykiem metodologicznym. Wynikają one z różnego dystansu czasowego, odmiennych funkcji wspomnień (np. usprawiedliwiająca, heroizująca, porządkująca, terapeutycz-

na, protestu, świadectwa), kontekstów ich powstania oraz rekonstrukcyjnego charakteru pamięci – to inne „gatunki pamięci”. Także dysproporcja ilości materiałów z badań terenowych (tylko dwa wywiady z powodzi spowodowanej działaniami wojennymi) jest niebezpieczna pod względem metodologicznym, ponieważ znikomość materiału źródłowego może zniekształcać obraz zjawiska, prowadzić do błędnych uogólnień i nadinterpretacji. Dlatego zestawianie tych źródeł wymaga szczególnej ostrożności i świadomości ich ograniczeń. Niemniej relacje ofiar powodzi po wybuchu zapory w Kachowce w 2023 roku są bardzo cenne, otwierają nowe perspektywy badawcze i zasługują na odrębną monografię etnograficzną po zebraniu pełnego materiału badawczego.